

TARİH

Kuzey Afrika. Kuzey Afrika'da tarih yazıcılığı çalışmaları Doğu İslâm dünyasından oldukça sonra III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. İdrîsîler'in ilk döneminde, İfrîkiye'de hüküm süren Ağlebîler ve Fâtımîler'in Kuzey Afrika'da hâkim oldukları devirde yazılan ilk tarih kitapları günümüze ulaşmamıştır (*EP Suppl.* [İng.], s. 800). Bölgeyle ilgili bugüne kadar gelen ilk tarih kitabı, İbn Sellâm el-İbâzî'nin (ö. 273/886'dan sonra) Kuzey Afrika İbâzî tarihi hakkında yazdığı *Kitâb fîhi bed'ü'l-İslâm* adlı eseridir. IV. (X.) yüzyılın ortalarında Endülüslü Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk'ın *Târîhu İfrîkiyye* adıyla bir eser kaleme aldığı görülmektedir. Ardından bölgede metot bakımından genellikle Doğu İslâm dünyasındaki tarih çalışmalarına paralel çalışmalar yapılmıştır.

Genel Tarihler ve Bölge Tarihleri. Kuzey Afrika tarihçileri çalışmalarını genellikle ait oldukları coğrafya ve müslümanların fethinden sonraki dönemle sınırlı tutmuş, bazıları Endülüs'ü de bölgeden sayıp eserlerinde Endülüs tarihine yer vermiş, yaşadıkları coğrafyanın İslâm öncesi tarihiyle hemen hemen hiç ilgilenmemiştir (*a.g.e.*, s. 800). Kuzey Afrika'da bölge tarihi çalışmalarının IV. (X.) yüzyılın sonlarında başladığı görülmektedir. Dolayısıyla Mağrib tarihinin IV-V. (X-XI.) yüzyıllar arası, esas olarak Doğu tarihçileriyle İbn Hayyân gibi Endülüs tarihçilerinin eserlerinde ele alınmıştır. Kuzey Afrika'da bilinen ilk bölge tarihi Rakîk el-Kayrevânî'nin (ö. 425/1034'ten sonra) *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*'idir. Eserin günümüze ulaşan kısmı, Kuzey Afrika'nın fethinden (62/681) Ağlebîler'den Abdullah b. İbrâhîm'in tahta çıkışına (196/812) kadar gelmekte olup İfrîkiye bölgesi, Kayrevân'da kurulan devletler ve Fâtımîler'in Kuzey Afrika'daki hâkimiyetine dair önemli bir kaynaktır. Kitabında Endülüs tarihine de yer verenlerden İbn Hammâd el-Burnusî es-Sebtî'nin *Kitâbü'l-Mukâtebis fî aḥbârî'l-Mağrib ve Fâs ve'l-Endelüs* adıyla bir eser yazdığı bilinmektedir. İbn İzârî ve İbn Ebû Zer' günümüze ulaşmayan bu eserden iktibaslarda bulunmuştur. Abdülvâhid el-Merrâkûşî aynı yolu izlemiş, Mağrib ve Endülüs tarihinin ana kaynaklarından sayılan *el-Mu'cib fî telḥîsî aḥbârî'l-Mağrib*'inde bölgenin fethinden 667 (1269) yılına kadar meydana gelen olayları anlatmıştır. İbn İzârî de *el-Beyânü'l-muğrib fî aḥbârî mülûkî'l-Endelüs ve'l-Mağrib* ismini taşıyan eserinde, Kuzey Afrika ve Endülüs'ün fethinden itibaren bölgenin Emevîler ve Abbâsîler zamanındaki durumunu ve kendi dönemine

kadar bölgede hüküm süren müslüman hânedanları ele almıştır. Özellikle Muvahhidler hakkında önemli bir kaynak olan eserde müellif eleştirici yönüyle dikkat çekmektedir (*a.g.e.*, s. 803). Merînîler tarihçisi İbn Ebû Zer' el-Fâsî, *el-Enisü'l-muṭrib*'inde İdrîsî hânedanının 172 (789) yılında kuruluşundan 726 (1326) yılına kadar geçen süre zarfında Mağrib'de hüküm süren bazı devletleri anlatmaktadır. Eser genelde Mağrib, özelde Fas şehrinin tarihini içerir. Mağrib tarihi hakkında günümüze ulaşmayan bazı kitaplardan nakiller yapan müellif tarihsel süreklilik düşüncesini ortaya koyan tarihçilerden biri kabul edilmektedir (*a.g.e.*, a.y.). Meşhur tarihçi İbn Haldûn, umumi tarih türündeki *Kitâbü'l-İber*'inin iki cildini (VI ve VII) Kuzey Afrika tarihine ayırmış, Mağrib tarihiyle ilgili çok değerli bilgiler vermiştir. XI. (XVII.) yüzyıl tarihçilerinden Ahmed b. Muhammed el-Makkarî'nin *Neḥḥu't-ṭîb min guşni'l-Endelüsü'r-raḥîb* adlı eseri Endülüs tarih yazımı ve edebiyatının bir antolojisi olarak değerlendirilebilir (*EP²* [İng.], X, 285). Müellif Endülüs'ün fethinden başladığı olayları son döneme kadar getirir; eser bu dönem için az sayıdaki kaynaklardan biridir. İbn Ebû Dinâr el-Kayrevânî'nin *el-Mü'nîs fî aḥbârî İfrîkiyye ve Tûnis* adlı tarihinin temel konularını Kuzey Afrika ve Tunus'un coğrafya ve topografyasıyla müslümanlar tarafından fethi, Fâtımîler, Zîrîler, Hafsîler ve Osmanlılar'ın Tunus hâkimiyeti oluşturur. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Vezîr el-Endelüsî, *el-Hulelü's-sündüsüyye fî'l-aḥbârî't-Tûnisüyye*'sinde Ağlebîler'den itibaren Tunus ve civarında hüküm süren devletlerin tarihini anlatır. Tunus Beyi Hüseyin Paşa'ya ayırdığı son bölüm oldukça geniş ve önemlidir. Ebû'l-Abbas es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstikṣâ li-aḥbârî düveli'l-Mağribi'l-aḥşâ* adlı kitabında Fas tarihini İslâmî fetihlerden kendi zamanına kadar bir bütün halinde ele almış, özellikle Fas'ta hüküm süren İdrîsîler, Murâbîtlar, Muvahhidler, Merînîler, Sa'dîler ve Filâlîler hakkında geniş bilgi vermiştir. Batı kaynaklarından faydalanan ilk Fas tarihçisi olmasıyla dikkat çeken Selâvî'nin *Ṭal'atü'l-müşteri fi'n-ne-sebî'l-Ca'ferî* adlı eseri mensup olduğu Nâsırî ailesi ile Temgrût Zâviyesi'nin bir tarihidir. Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-en-zâr fî 'acâ'ibi't-tevâriḥ ve'l-aḥbâr*'ında bölgeyi tanıttıktan sonra Hulefâ-yi Râsîdîn, Emevîler ve Abbâsîler'e dair bilgi aktarır. Ardından Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren devletlere yer verir. Osmanlılar'ın Tunus'u fethi, Dayılar, Beyler, Mu-

râdîler, Hüseyinler dönemi hakkında bilgi verir, sonunda Sefâkus (Sfaks) şehrini geniş biçimde tanıtır. Filâlî tarihçisi Ebû'l-Kâsım ez-Zeyyânî, *et-Tercümânü'l-mu'rib 'an düveli'l-meşriḥ ve'l-mağrib* adını verdiği ve yaratılıştan itibaren kendi zamanına kadar getirdiği genel tarihinde Kuzey Afrika'da hüküm süren İdrîsîler, Murâbîtlar, Muvahhidler, Merînîler, Abdülvâdîler, Sa'dîler ve Filâlîler hakkında önemli bilgiler kaydeder. Tunus'ta Osmanlı dönemi devlet adamlarından İbn Ebû'd-Diyâf'ın *İthâfû ehli'z-zamân bi-aḥbârî mülûkî Tûnis ve 'ahdi'l-emân* adlı eseri bir Kuzey Afrika ve özellikle fetihden 1872 yılına kadar gelen bir Tunus tarihidir. Hüseyinîler dönemi, müellifin uzun yıllar çalıştığı Dîvân-ı İnşâ'daki resmî belgelere dayanarak yazıldığından orijinal bir kaynaktır. Eserin hâtime kısmı Tunuslu meşhur kişilerin ve ulemânın biyografisine ayrılmıştır.

Özel Tarihler. Mağrib'de yazılıp günümüze ulaşan ilk özel tarih kitabı, Hâricî / İbâzî tarihçisi İbn Sellâm el-İbâzî'nin *Kitâb fîhi bed'ü'l-İslâm* adlı eseridir. Şem-mâhî *Kitâbü's-Siyer*'inde onun bu kitabından önemli nakiller yapmıştır. İbnü's-Sagîr, *Aḥbârü'l-e'immeti'r-Rüstemiyyîn*'de Rüstemîler'in 787-907 yılları arasındaki dönemini geniş biçimde anlatmıştır. Daha sonraki İbâzî tarihçileri bu eserden çok yararlanmışlardır. Ebû Zekerîyyâ el-Vercelânî'nin *es-Sîre ve aḥbârü'l-e'imme'si İbâzîler ve Rüstemîler*'le ilgili önemli kaynaklardandır. Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr'ın Araplar'ın Tunus'u fethiyle alakalı *Kitâbü Meğâzî İfrîkiyye* adıyla bir eser yazdığı bilinmektedir. Fâtımî başdâisi Kâdî Nu'mân b. Muhammed el-Kayrevânî, *İftitâhu'd-da' ve (Risâle fî zuhûri'd-da'veti'l-'Ubeydiyyeti'l-Fâtımiyye)* adlı risâlesinde ilk dört Fâtımî halifesinin biyografileri ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ebû Zekerîyyâ İbnü's-Sayrafi'nin Murâbîtlar'la ilgili bir bölümü günümüze ulaşan *el-Envârü'l-celiyye fî aḥbârî devleti'l-Murâbîtiyye* adlı kitabı İbn Ebû Zer' ve İbnü'l-Hatîb'in kaynakları arasındadır. Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî Beyzak, Muvahhidler'in temel kaynaklarından sayılan *Aḥbârü'l-Mehdî b. Tûmert ve bidâyetü devleti'l-Muvaḥḥidîn*'inde, aynı zamanda sosyal durum, kabileler ve düşünce hayatına dair önemli mâlûmat aktarmıştır. İbn Hammâd es-Sanhâcî'nin *Kitâbü'n-Nübezi'l-muhtâce fî aḥbârî mülûkî Şanhâce bi-İfrîkiyye ve Bicâye'sinin* günümüze sadece Fâtımîler'e ait bölümü ulaşmıştır. Kitapta Fâtımîler'in soyu ve Âdid-Lidînillâh'a kadar (1160-1171) Fâtımî halifelerinin bi-

yografleri yer almaktadır. Aynı müellifin *Târîhu Mülûki'l-İbâziyye* adlı bir eseri de vardır. Merînîler, Hafsîler ve Abdülvâdîler'in hüküm sürdüğü dönemde çok sayıda hânedan tarihi yazılmıştır. Merîni himayesine sığınan Endülüslü tarihçi İbnü'l-Ahmer'in *Ravzatü'n-nisrîn fi aḥbâri Benî Merîn*'i ve Merîni hükümdar ailesiyle diğer devlet adamlarını anlatan 112 beyitlik bir urcuzesiyle şerhi olan *en-Nefḥatü'n-nisrîniyye ve'l-İemḥatü'l-Merîniyye*'si, İbn Ebû Zer' el-Fâsî'ye nisbet edilen *ez-Zaḥîretü's-seniyye fi târîhi'd-devleti'l-Merîniyye*, İbn Merzûk el-Hatîb'in Sultan Ebû'l-Hasan'ın hayatının, askerî, siyasî ve malî durumun, toplumun mânevî ve kültürel değerleriyle örf ve âdetlerinin ele alındığı *el-Müsneḍü's-şahîhu'l-ḥasen fi meḥâsini Mevlânâ Ebi'l-Ḥasen* adlı eseri Merînîler hakkındaki en önemli kaynaklardandır. VIII. (XIV.) yüzyılın ikinci yarısında yazılan anonim veya Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ve İbnü's-Semmâk gibi tarihçilere nisbet edilen *el-Ḥulelü'l-mevşîyye fi zikri'l-aḥbâri'l-Merrâküşiyye* Merakeş'i tasvir eden bir şehir tarihi ise de Murâbıtlar ve özellikle Muvahhidler'e ayrılan kısmı Merakeş için ayrılandan daha fazladır. Mülûküt-tavâif ve Merînîler'e dair bilgilerin de yer aldığı eserde Merakeş'in topografyası ve nüfus yapısı hakkında önemli açıklamalar bulunmaktadır. İbn Kunfûz'ün *el-Fârisiyye fi mebdâi'd-devleti'l-Ḥafsiyye*, İbnü's-Şemmâ el-Hintâtî'nin *el-Edilletü'l-beyyinetü'n-nûrâniyye fi mefâḥiri'd-devleti'l-Ḥafsiyye* adlı eserleri Hafsîler hakkındaki en önemli kaynaklardandır. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim ez-Zerkeşî *Târîhu'd-devleteyn el-Muvaḥḥidiyye ve'l-Ḥafsiyye* isimle bir eser kaleme almıştır. Muhammed es-Sagîr b. Yûsuf el-Bâcî'nin 1705-1771 yılları arası Tunus tarihini anlattığı *el-Meşra'u'l-mülki* adlı eseri Hüseyinîler'in ilk dört beyi hakkında geniş mâlûmat ihtiva eder. el-Hâc Hammûde *el-Kitâbü'l-Bâşî'de* Tunus tarihini Hafsîler'den itibaren Hüseyinîler'in ilk dönemine kadar getirmektedir. İbnü'l-Ahmer'in *Târîhu'd-devleti'z-Zeyyâniyye bi-Tilimsân*, Ebû Zekeriyâ İbn Haldûn'un dönemin ilmî ve fikrî hayatı açısından büyük önem taşıyan *Buḡyetü'r-ruvvâd fi zikri'l-mülûk min Benî 'Abdîlvâd* adlı eserleri Abdülvâdîler'le ilgili önemli kaynaklardır. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tenesî, *Naẓmü (Nuzumü)'d-dürer ve'l-İkyân fi beyâni şerefi Benî Zeyyân* adlı eserinde Abdülvâdî sultanlarından övgüyle söz eder. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Sey-

yid Murâdî'ye yazdığı *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*'nın yanı sıra Ebû Abdullah Muhammed b. Meymûn el-Cezâirî'nin Bekdaş Dayı için kaleme aldığı *et-Tuḥfetü'l-merḍiyye fi'd-devleti'l-Bekdâsiyye*, Ebû'l-Mekârim Abdümelik el-Meşrefî'nin *Behcetü'n-nâzır fi aḥbâri'd-dâḥilin taḥte vilâyeti'l-İsbân bi-Vehrân mine'l-A'râb ke Benî Âmir*, İbn Rukyye et-Tilimsânî'nin İspanyollar'ın Cezayir'e saldırılarıyla ilgili *ez-Zehretü'n-nâ'ire fimâ cerâ fi'l-Cezâ'ir ḥine eġârat 'aleyhâ cünûdü'l-kefere*, Müslim b. Abdülkâdir el-Vehrânî'nin son beyler dönemini ele aldığı *Ḥâtîmetü enîsi'l-ġarîb ve'l-müsâfir*, Ebû İsmâil b. Avde el-Mizârî'nin *Ṭulû'usa'di's-su'ûd fi aḥbâri Vehrân ve maḥzeniha'l-esved* ve Ali Rızâ Paşa'nın *Mir'âtü'l-Cezâyir* adlı eserleri Cezayir'deki Osmanlı hâkimiyeti dönemi hakkında en önemli kaynaklardır. Sa'dîler devrinde İbnü'l-Kâdî el-Miknâsî *el-Munteka'l-maḥşûr 'alâ meḥâsini (me'âşiri)'l-Ḥalîfe Ebi'l-'Abbâs el-Mansûr*, Fiştâlî Menâhilü's-şafâ fi aḥbâri (me'âşiri) mülûki (mevâlîne)'s-şürefâ adlı kitaplarında Ahmed el-Mansûr dönemini ele almışlardır. İfrenî, *Nuzhetü'l-ḥadî bi-aḥbâri mülûki'l-ḡarnî'l-ḥadî* adlı eserinde Sa'dîler'den Mevlây İsmâil'in saltanatına kadar (1083/1672) Filâlîler'in tarihini anlatmıştır. Muhammed b. Abdüsselâm ed-Duayyif, *Târîhu'd-Du'ayyif: Târîhu'd-devleti's-Sa'îde* adıyla bir eseri kaleme almıştır. Ebû'l-Kâsım ez-Zeyyânî'nin *el-Bustânü'z-zarîf fi devleti evlâdi Mevlây 'Alî eş-Şerîf*, Muhammed Ekensûs'un *el-Ceyşü'l-'aremremü'l-ḥumâsî fi devleti Mevlânâ 'Alî es-Sicilmâsî* adlı eserleri Filâlî tarihini önemli kaynaklarındandır. Ayrıca İbn Zeydân, Filâlîler'in tarihiyle ilgili mühim eserler telif etmiştir. *İḥâfû a'lâmi'n-nâs bi-cemâli aḥbâri ḥâzıratı Miknâs ve Dürerü'l-fâhire bi-me'âşiri'l-mülûki'l-'Aleviyyîn bi-Fâsi'z-zâhire* bunların en meşhurlarıdır. Abdülvâdîler Devleti'nde kâtiplik yapan tarihçi, edip ve şair Ali b. Muhammed el-Huzâî *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye* adlı eserinde Resûl-i Ekrem'in idarî, askerî, adlî ve iktisadî alandaki düzenlemeleri, Asr-ı saâdet'teki sosyal hayat ve kurumlar hakkında toplu bilgi vermesi bakımından büyük öneme sahiptir. Faslı âlim Muhammed Abdülhay el-Kettânî, eserindeki bazı ayrıntıları çıkarıp yeni konular eklemek suretiyle *et-Terâtibü'l-idâriyye* adlı kitabını meydana getirmiştir.

Tabakat, Vefeyât ve Ensâb Kitapları. Bölgenin ilk tabakat müelliflerinden olan

Ebû'l-Arab (ö. 333/945) İfrîkiye'nin fazileti, İfrîkiye'ye gelen sahâbîler, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîni tanıtmakla başladığı, talebesi Muhammed b. Hâris el-Huşenî tarafından ikmal edildiği rivayet edilen, Mâlikî fakihleri ve hadis âlimlerinin biyografisine dair *Ṭabaḳâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye* adlı eseriyle aynı konuda eser yazan Huşenî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, Kâdî İyâz, *ed-Dibâcü'l-müzheb* sahibi İbn Ferhûn gibi âlimlere örnek olmuştur. Mâlikî, *Riyâzû'n-nüfûs*'unda IV. (X.) yüzyılın ortalarından önce İfrîkiye'de yaşayan Mâlikî âlimlerini tanıtmıştır. Kâdî İyâz'ın 1600 kadar Mâlikî âliminin biyografisini içeren *Tertîbü'l-medârik* adlı eseri Mâlikî tabakat geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Kâdî İyâz *el-Ġunye* adlı fihristinde hocalarından 100 kadarının biyografisini kaydetmiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkerîm et-Temîmî, Fas ve civarındaki zâhidler hakkında *el-Müste-fâd*, İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî Güney Fas evliyalı için *et-Teşevvûf ilâ ricâli't-taşavvuf*, Abdülhak b. İsmâil el-Bâdisî, Rif evliyası için *el-Maḳşadü's-şerîf* adlı eserleri yazmışlardır. İbâzî âlimlerinden Ebû'r-Rebî Süleyman el-Visyânî'nin *Siyerü meşâ-yihî'l-Maġrib*'i ile Dercî'nin *Kitâbü Ṭabaḳâti'l-meşâ'ih bi'l-Maġrib*'i Kuzey Afrika'daki İbâzîler'in tarihine dair vazgeçilmez kaynaklardır. Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-muntekât* adlı biyografik eserinde Dercî'nin zikretmediği İbâzî âlimleri hakkında verdiği bilgilerle bir bakıma onu tamamlamaya çalışmıştır. Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî de *Kitâbü's-Siyer*'inde İbâzî âlimlerinin biyografisini vermiştir. Ebû Zeyd Abdurrahman ed-Debbâġ, *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Ḳayrevân* adlı kitabında kuruluşundan kendi zamanına kadar Kayrevan âlimlerini tanıtmıştır. İbn Nâcî eseri 808 (1406) yılına kadar getirmiştir. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed el-Gubrînî, *'Uvnânü'd-dirâye* adlı eserinde XIII. yüzyılda Bicâye'de yetişen ulemâ, mu'tasavvîf ve edipler hakkında bilgi aktarmıştır. İbnü'l-Ahmer en-Nasrî'nin *Neşîrû'l-cümân fi şî'ri men nazamenî ve iyyâhü'z-zamân*'ı Endülüslü ve Maġrib'den çoġuyla görüşüp tanıştığı hükümdar, vezir, emîr, kâtip ve kadî gibi yüksek tabakaya mensup yetmiş kadar şahsın hal tercümesiyle şiir ve nesirlerinden örnekler içerir. *Neşîru ferâ'idü'l-cümân fi nazmi fuḥûli'z-zamân* adlı eserinde VIII. (XIV.) yüzyılda Doġu ve Batı İslâm dünyasında yaşayan otuz bir şair ve edibin biyografisiyle şiir ve nesirlerinden örneklerle yer veren müellif eserin sonuna kendi hal ter-

TARİH

cümesini eklemiştir. İbn Kunfüz'ün *Şerefü't-tâlib fi esne'l-me'tâlib'i (el-Vefeyât)*, İbnü'l-Kâdî el-Miknâsî'nin bu esere zeyli olan *Laqtü'l-ferâ'id'i* ve Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî'nin 701-912 (1301-1506) yılları arasını içeren *Vefeyât'ı* da kaydedilmelidir. Vezir Muhammed b. Ali (Îsâ) el-Kaşâtî el-Kâtib, İbn Kunfüz'ün kitabını *el-Memûd ve'l-ma'şûr min sene's-Sultân el-Manşûr* adıyla nazma çevirmiş ve 1000 (1592) yılına kadar getirmiştir. Çağdaş müelliflerden Abdülkâdir b. Süde, 1171-1400 (1757-1980) yılları arasında vefat eden Mağrib ricâli için *İthâfû'l-mü'tâlî'* adıyla bir eser kaleme almıştır (Muhammed Haccî, bölge tarihçileri tarafından yazılan on dört vefeyât eserini *Mevsû'atü a'lâmi'l-Mağrib* adıyla yayımlamıştır [I-X], Beyrut 1417/1996). İbn Meryem et-Tilimsânî'nin *el-Bustân fi zikri'l-evliyâ' ve'l-'ulemâ' bi-Tilimsân'* Mağrib-i Evsat ve özellikle Tilimsân'ın evliya, ulemâ, müderris, edip ve müellifleri için en önemli kaynaklardır. İbn Hallikân'ın *Vefeyât'ına Dürretü'l-hicâl fi (ğureti) esmâ'îr-ricâl* adıyla bir zeyil yazan İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halale mine'l-a'lâm medînete Fâs* adlı eserinde Fas şehrinin tarihiyle coğrafya ve topografyası yanında burada yaşayan meşhur simaları, edip ve âlimleri tanıtmıştır. İbn Asker el-Mağribî'nin X. (XVI.) yüzyıl Mağrib ricâlini anlattığı *Devhatü'n-nâşir*, İfrenî'nin bu eserin zeyli mahiyetindeki, XI. (XVII.) yüzyılda İslâm dünyasının batısında ve doğusunda yaşamış âlim ve mutasavvıflarının biyografisini içeren ve Fas'ta yaşayan mutasavvıfların biyografisi açısından önemli olan *Şafvetü men inteşer min aḥbârî's-şuleḥâ'î'l-ḳarnî'l-ḥâdî 'aşer*, Abdüsselâm b. Tayyib el-Kâdirî'nin, şeyhi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah Ma'n'ın tarikat silsilesiyle Şâzeliyye silsilesi ve kollarına dair *el-Maḳşadü'l-Aḥmed*, Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî'nin Kuzey Afrika'da 1000-1186 (1592-1772) yılları arasında vefat eden âlim, mutasavvıf, idareci, edip, şair gibi şahsiyetlerin biyografisini ihtiva eden ve bölgenin dinî-tasavvufî hayatı hakkında bilgiler veren *Neşrû'l-meşânî li-ehli'l-ḳarnî'l-ḥâdî 'aşer ve's-şânî*, Ahmed b. Abdurrahman eş-Şükrânî'nin XIX. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili Cezayir tarihi için önemli sayılan *el-Ḳavlü'l-evsaḫ fi aḥbârî men halale bi'l-Mağribi'l-evsaḫ* ve Muhammed b. Osman es-Senûsî'nin Hüseyinler dönemi Tunus âlimlerinin biyografilerini içeren *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsni't-târîf* adlı eserleri diğer mühim tabakat / terâcim kitaplarıdır.

Eserlerinin önemli bir kısmını Sa'dî başşehirinde yazan Sudanlı Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Kuzey Afrika ve Kuzeybatı Afrika'da yetişen Mâlikî âlimleri hakkında önemli bir kaynak olan *Neylü'l-ibtihâc'* telif etmiştir. Bölgede bazı ensâb eserleri de kaleme alınmıştır. *Mefâhirü'l-Berber* adlı anonim kitapta VIII. (XIV.) yüzyılın başında yaşamış âlim ve zâhidlerle Berberî tarihinden efsanevi veya tarihî kahramanlar tanıtılır. Yazımına İbnü'l-Ahmer tarafından başlanan ve Fas'ın meşhur aileleriyle eşrafına ait biyografileri içeren *Büyütâtü Fâsi'l-kübrâ* adlı esere daha sonra isimleri tesbit edilemeyen bazı müellifler ilâvede bulunmuştur. Bu kolektif eseri son olarak Abdurrahman b. Abdülkâdir el-Fâsî ihtisar ve ikmal etmiştir. Ayrıca Ebü'l-Abbas Ahmed Resmûkî *el-Cemheretü's-Süsiyye fi ensâbi ehli Sûs*, Mağribli neseb âlimi Abdüsselâm b. Tayyib el-Kâdirî *ed-Dürü's-senî fi men bi-Fâs min ehli'n-nesebi ('l-beyti)'l-Hâsenî ve el-İşrâf 'alâ nesebi'l-aḳtâbi'l-erba'ati'l-eşrâf* adlı eserleri yazmışlardır. Bölgede Ebü'l-Hasan Ali el-Ceznâî'nin (ö. 766/1365) *Zehretü'l-âs fi binâ'i medîneti Fâs'*, Muhammed b. Kâsım el-Ensârî'nin Sebte hakkında *İhtîşârü'l-aḥbâr'* ve *el-Hulelü'l-mevşîyye fi zikri'l-aḥbârî'l-Merrâküşiyye'si*, Ebü Abdullah İbn Gâzî el-Miknâsî'nin *er-Ravzü'l-hetûn fi aḥbârî Miknâseti'z-Zeytûn'u*, Muhammed b. Yûsuf ez-Zeyyânî'nin *Delîlü'l-hayrân ve enîsü's-sehrân fi medîneti Vehrân'* gibi şehir tarihleri kaleme alınmıştır.

Coğrafya Kitapları ve Seyahatnâmeler. Bölgede yetişen ilk coğrafyacılar Ebü Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk (ö. 363/974) *Mesâlikü İfrîkiyye ve memâlikühâ* adlı eserinde Tâhert, Tenes, Sicilmâse gibi şehirler hakkında önemli bilgiler verir. Ebü Ubeyd el-Bekrî, İbn Hayyân ve İbn İzârî bu eserden yararlanmışlardır. Ebü Ca'fer İbnü'l-Cezzâr'ın günümüze ulaşmayan *'Acâ'ibü'l-büldân'* daha sonraki coğrafyacılar için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. İbn Abdülmün'im el-Himyerî'nin *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aḳtâr'* bir tarih-coğrafya ansiklopedisidir. Bu eserlerde, tanıtılan yerlerle ilgili topografik bilgiler yer almaktadır. VII. (XIII.) yüzyıl müelliflerinden Ebü Muhammed el-Abderî, *er-Rihletü'l-Mağribiyye* adını taşıyan seyahatnâmesinde bilhassa XII. yüzyılın sonlarında Kuzey Afrika'daki ilim ve kültür hayatıyla ilgili geniş mâlûmat aktarmıştır. Abdullah b. Muhammed et-Ticânî'nin Tunus'tan Trablusgarb'ın doğusuna yaptığı yolculukla alâkalı seyahatnâmesinde

yollar, şehirler, buralardaki âlimler, kumandanlar, edipler, bölgedeki sosyokültürel durum hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. İbn Rüşeyd es-Sebtî, hac yolculuğu sırasında kaleme aldığı *Mil'ü'l-'aybe* adlı seyahatnâmesinde Mağrib'de ve Doğu İslâm dünyasında kendilerinden faydalandığı hocaları ve eserlerini tanıtmıştır. Kâsım b. Yûsuf et-Tücübî'nin *Müstefâdü'r-riḫle ve'l-igtirâb* adlı eserinde hocaları ve coğrafi-kültürel durum hakkında değerli bilgiler aktarmıştır. İbn Battûta *er-Rihle'sinde*, dünyanın yedi büyük hükümdarı arasında ilk sıraya koyduğu Merîni Sultanı Ebü İnân'ı abartılı biçimde övmekte, ülkedeki sosyal hizmetler ve imar faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Afrikalı Leon adıyla bilinen Arap seyyahı Hasan el-Vezzân'ın *Vaşfü İfrîkiyye* adlı eserinde XVI. yüzyıl başlarında ziyaret ettiği Afrika ülkeleri hakkında çeşitli bilgiler yer alır. Ali b. Muhammed el-Cezûlî et-Temgrütî'nin *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Türkiyye* adlı eseri 1588-1590 yıllarıyla ilgili Osmanlı başşehri ve sarayına dair bilgiler içerir. Ebü Sâlim el-Ayyâşî *er-Rihletü'l-'Ayyâşiyye'sinde* Fas ile Mekke arasındaki kervan yolunu, o bölgede yaşayan halkın örf ve âdetlerini, âlim ve sûfilerini anlatır. Muhammed b. Abdülvehhâb Vezîr el-Gassânî, müslüman esirleri kurtarmak için İspanya kralı nezdinde yürüttüğü görevi esasında *Rihletü'l-vezîr fi'ftikâki'l-esîr* adlı seyahatnâmesini kaleme almıştır. Muhammed b. Osman el-Haşâişî'nin *Cilâ'ü'l-küreb* adlı rihlesi modern Libya için bir belge özelliği taşır; bilhassa İtalya işgali öncesi Trablus tarihi, şehirde dinî ve ilmî hayat için önemlidir. Ebü'l-Kâsım ez-Zeyyânî, I. Abdülhamid'le görüşmek üzere İstanbul'a yaptığı üç seyahatiyle ilgili *et-Tercümânetü'l-kübrâ fi aḥbârî'l-ma'mûre berren ve baḥren* adlı eserinde İstanbul, Mısır, Hicaz, Tunus, Cezayir, Lorein, Marsilya, Barselona'ya dair hatıralarını yazmıştır. Muhammed b. Osman es-Senûsî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye'sinde* İtalya ve İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac seyahatini ve Suriye üzerinden Tunus'a dönüşünü anlatmaktadır. Eserin son kısmını tanıştığı âlimlere ayırmıştır. Bölgeye mensup çağdaş tarihçiler arasında İbrâhim Harekât, Hâdî-Roger İdrîs, Abdülhâdî et-Tâzî, Abdülkâdir Zimâme, Muhammed Mezzîn, İsmâil el-Arabî, Muhammed Haccî, Muhammed el-Menûnî, Abdülkerîm el-Filâfî, Ahmed Tefvik el-Medenî, Nâsırüddin Saîdûnî, Muhammed et-Talbî, Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, Abdülkerîm Küreyyim, Habîb el-Cenhânî, Celâl

Yahyâ, Abdülkerim el-Cilâlî sayılabilir. Roger le Tourneau, G. Yver, H. Terasse, E. Lévi-Provençal, G. Marçais, Ch. A. Julien ve R. Brunschvig gibi şarkiyatçılar Kuzey Afrika tarihiyle ilgili önemli araştırmalar yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa*, Paris 1922; Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Süde, *Delîlû mü'errihî'l-Mağribi'l-akşâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I-II; Ahmed el-Miknâsî, *Ehemmü meşâdirî't-târih ve't-terceme fi'l-Mağrib*, Tıtvân 1963; Zekî Muhammed Hasan, *er-Rahhâletü'l-müslimün fi'l-üşûri'l-vüştâ*, Beyrut 1401/1981, s. 132-133, 136-181; Sezgin, *GAS* (Ar.), III/2, s. 236-237, 241-245; Brockelmann, *GAL* (Ar.), III, 75-84; VI, 28-31, 92-100; Menûni, *el-Meşâdirü'l-'Arabîyye li-târihî'l-Mağrib*, Dârülbeyzâ 1404/1983; Abdülganî Abdullah, *Mu'cemü'l-mü'errihîne'l-müslimin hatte'l-karnî's-sânî 'aşer el-hicrî*, Beyrut 1411/1991, s. 71-76, 121-122, 169-170; Ahmed Abdüsselâm, *el-Mü'errihüne't-Tünisiyyûn* (trc. Ahmed Abdüsselâm – Abdürrezzâk el-Hulevî), Tunus 1993; Avâtîf M. Yûsuf Newâb, *er-Rahâlâtü'l-Mağribiyye ve'l-Endelüsiyye*, Riyad 1417/1996, s. 110-123, 129-135; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, tür.yer.; Nâsirüddin Saïdûni, *el-Meşâdirü'l-târihî ve'l-coğrafi li'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 559-567; T. Lewicki, *el-Mü'errihüne'l-İbzâziyyûn fi İfrîkiyyâ eş-Şimâliyye* (trc. Mâhir Cerrâ – Rîmâ Cerrâ), Beyrut 2000; Ali Mustafa el-Misrâti, *Mü'errihün min Libyâ*, Trablus 2002, s. 67-82; Manuela Marin, "Ta'rikh", *EP* (İng.), X, 285; M. Kably, "Ta'rikh", *EP Suppl.* (İng.), s. 799-805; *Ma'leme-tü'l-Mağrib*, Rabat 1410-26/1989-2005, I-XXI, tür.yer.

İSMAİL YİĞİT

Doğu, Batı ve Orta Afrika. Afrika tarihinin ana kaynakları arkeolojik eserler, sözlü anlatımlar ve yazılı metinler olarak üçe ayrılmaktadır. Afrika tarihiyle ilgili yazılı ilk bilgiler Herodotos, Manethon, Pliny, Strabon, Claudius Ptolemaios (Batlamyus) ve Cosmas Indicopleustes gibi Antikçağ tarihçilerinde görülür. En kapsamlı bilgiler ise müslüman Arap tarihçilerinin ve coğrafyacılarının, Arapça'yı yazı dili olarak kullanan Afrika yerlisi tarihçilerin ve yerli dillerde yazarların eserlerinde yer almaktadır. Arkeolojik açıdan Afrika tarihine ışık tutacak, kıtaya dışarıdan gelenlerden geriye kalan Fenike, Roma, Yunan ve Bizans dönemlerine ait kalıntılar yanında yerliilere ait en zengin birikime başta eski Mısır olmak üzere bugünkü Sudan ve Etiyopya'daki Aksum ve Nûbe krallıkları topraklarında rastlanır. Güneyde Zimbabve, batıda Mali gibi ülkelerde de krallık dönemlerine ait kalıntılar vardır. İslâmiyet'in Afrika'da yayılmasıyla birlikte kıtanın her tarafında müslümanların inşa ettiği binalar asırlar içinde cereyan eden savaşlarla büyük oranda tahribe uğramışsa da içlerin-

de hâlâ ayakta kalanlar mevcuttur. Tanzanya'da XVI. yüzyılın başında Portekiz donanmasının tahrip ettiği Kilve Sultanlığı'nın saray ve cami kalıntıları (Neville Chittick, *Kilwa: an Islamic Trading City on the East African Coast*, I-II, Nairobi 1974), Emvîler, Abbâsiler, Tolunoğulları, Fâtımîler, Ey-yübîler, Murâbitlar, Muvahhidler, Sa'dîler, Hafsîler, Merînîler, Zîrîler ve Hammâdîler'e ait eski eserler tarihin arkeolojik anlamda en önemli tanıklarıdır. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki Sevâkin adasında, Mısır'da, Tunus, Libya ve Cezayir'de yaptırdığı çeşitli binalarla başta Mali Sahrâaltı Afrika'sında farklı sultanlıkların inşa ettirdikleri yüzlerce yapının kalıntıları Afrika tarihinin önemli eserleri arasında yer almaktadır. Somali kıyılarında ve diğer bölgelerde bulunan sikkelerle diğer tarihî eserler de kıta tarihine katkıda bulunmaktadır.

Dünyada sözlü edebiyatın güçlü olduğu kıtalar arasında Afrika öncelikli bir konuma sahiptir; destan kültürü XX. yüzyılda dahi kıta tarihi için önemli bir unsur şeklinde varlığını hissettirmektedir. Mali'de Suncata destanı, Arap yarımadasından Kuzey Afrika'ya yayılan bedevî Araplar'ın Benî Hilâl destanı, tarihî şahsiyetlerin destanlaşan hayat öyküleri belli oranda kıta tarihinin kaynakları arasında zikredilmektedir. Sahrâaltı Afrika'sında (Bilâdüssûdan) gelenekçiler, arşivciler veya soybilimciler olarak tanımlanan ve kısaca "grio" diye adlandırılan kimseler yazılı tarihe geçişte en önemli bilgi kaynaklarını oluşturmuştur. Malili tarihçilerden Ahmadou Hampâté Bâ *L'empire peul du Macina* isimli kitabını (Dakar 1955) kaleme alırken seksen altı ayrı kişiden bilgi derlemiştir. Yves Person, Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele eden Samori Ture'nin 1830-1900 yılları arasındaki hayatını yazdığı sırada tamamen sözlü anlatımları kaynak olarak kullanmıştır. Senegal'de Amadou Wade 1941'de, Volof ulusunun ortaya çıktığı XIII. yüzyıla kadar uzanan tarihlerini yazarken elli iki kişiye anlatımlarını not edip Wâlo Krallığı'nın tarihini yazmıştır. Nijerli Diouldé Laya da 1972 yılında *La tradition orale* adlı ortak çalışmayı sözlü anlatımları kullanıp derlemiştir. Sahrâaltı Afrika'sında XX. yüzyılda sıkça başvurulan bu sözlü anlatım eğer yazıya aktarılmıyaydı artık nesli tükenmekte olan birçok anlatıcının vefatıyla bazı tarihî olaylar hakkında günümüze herhangi bir kayıt ulaşmayacaktı.

Tarihin bilinen en eski yazılı kaynakları Afrika kıtasıyla alâkalı olup birinci derecede önemlileri Mısır, Mali, Fas, Cezayir,

Nijerya gibi ülkelerde resmî veya özel kütüphanelerde bulunan yahut sömürgecilik döneminde Avrupa kütüphanelerine taşınan yazma eserlerdir. UNESCO'nun himayesinde faaliyet gösteren Mali'de Ahmed Baba Merkezi'nde, Fas'ta Temgrût Nâsiriyye Zâviyesi Kütüphanesi'nde, Moritanya'nın Şinkit şehrinde Mektebetü Ehl-i Hibbet ve Tîşî'te Mektebetü'l-evkâf gibi kütüphanelerde Batı Afrika tarihi hakkında en nâdir eserler bulunmaktadır. Avrupa arşivlerinde yer alan sömürgecilik dönemine ait çok sayıdaki belge dışında Afrika ile ilgili başta İstanbul'da Osmanlı Arşivi olmak üzere Mısır, Fas, Hindistan ve Çin gibi ülkelerin arşivlerinde birinci elden kaynak niteliğine sahip belgeler mevcuttur. Özellikle Osmanlı Arşivi yeteri kadar incelenmeden bu kıtanın tarihindeki bazı boşluklar doldurulamayacaktır.

Sahrâaltı Afrika'sında müslüman tarihçilerin hakkında ilk bilgi verdikleri yer altın ülke diye niteledikleri tarihî Gâne Sultanlığı'dır. Burayla ilgili bilgi ilk defa Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî (ö. 190/806) tarafından kaydedilir. Ardından Ya'kûbî'nin *Târih* ve İbnü'l-Fakih'in *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserlerinde Bilâdügâne hakkında az da olsa bazı mâlûmata rastlanırken daha sonra Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin *Mürücü'z-zeheb*'i, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i, Şerîf el-İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müşâtâk*'i ve İstahrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inde Bilâdüssûdan hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Şerîfî *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*'de, Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-büldân*'da, Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni *Âşârü'l-bilâd*'da, İbn Saïd el-Mağribî *Baştü'l-arz fi't-tûl ve'l-arz*'da (*Coğrafyâ fi'l-ekâlimi's-seb'a*), Ebû'l-Fidâ *Takvîmü'l-büldân*'da, İbn Fazlullah el-Omerî *Mesâlikü'l-eb-şâr*'da, İbn Battûta *er-Rihle*'de Afrika'nın çeşitli bölgelerine dair geniş bilgi verirken Kalkaşendî *Şubhu'l-a'sşâ*'da Mali, Sûsû, Gâne, Kavkav ve Tekrûr hakkında oldukça zengin mâlûmat aktarır. İbn Haldûn'un *el-İber* adlı eseri Afrika tarihiyle ilgili temel kaynakların başında gelir. Eserinde Mağrib'i çevreleyen Sudan sultanlıklarına özel bir bölüm ayıran İbn Haldûn Gâne, Sûsû, Mali gibi mahallî hânedanları ayrıntılı biçimde anlatır.

Bilâdüssûdan'dan bahseden ve Arapça yazılan müstakil kitaplar Afrika'nın tarihi hakkında birer hazine niteliğindedir. Bunların başında Malili tarihçi Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî'nin *Târihu's-Sûdân*'ı gelmektedir. Yine aynı ülkeden fakih ve tarihçi Mahmûd Kâ't'ın *Târihu'l-Fettâş*